

УДК 72.033.4(477)«10/13»

к. арх., доцент Р. Діба,
Національний університет «Львівська політехніка»

УРБАНІСТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ НА РУСІ В СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

Проаналізовано літописні свідчення про заснування нових населених пунктів на Русі, висвітлено причини які спонукали руських володарів до витратних та трудомістких містобудівних починань. Продемонстровано проблеми у використанні та інтерпретації документальних джерел, які фіксують згадки про урбаністичні ініціативи у княжу добу.

Ключові слова: давня Русь, урбаністика, архітектура, город, погост.

Постановка проблеми. Попри значне зацікавлення архітектурними пам'ятками княжої доби та тривале їх вивчення все ж, залишаються значне коло питань, висвітлених поверхово та схематично. До маловивчених питань належать і процеси урбанізації території Русі у X–XIII століттях. Будівництво нових населених пунктів, як масштабна та витратна сфера діяльності, належало звичайно до компетенції центральних влад та переважно обґрунтовувалися завданнями загальнодержавного розвитку, тому ініціатором та організатором їх будівництва на Русі у виступала переважно княжа адміністрація [1, с. 111]. На сторінках літописів такі повідомлення зустрічаються неодноразово. Проте весь спектр мотивацій, що спонукали можновладців до заснування нових поселень, залишається не висвітленим.

Мета статті – спираючись на писемні свідчення висвітлити основні причини та мотивації, що приводили до заснування нових населених пунктів на Русі у X–XIII століттях, проаналізувати їх функції та призначення.

Аналіз основних досліджень. Сучасна історико-архітектурна наука не має значних досягнень у дослідженні урбанізаційних процесів на Русі. До найважливіших належать праці, написані в середині – другій половині минулого століття. Це дослідження М. Тихомірова, П. Раппопорта, Л. Тверського, П. Толочка, М. Рабиновича, А. Кузи тощо.

Обговорення проблеми. Зазначені праці акцентували увагу переважно на практичній стороні заснування нових поселень. Велика увага приділялася хронології появи нових поселень, визначенню їх чисельності та щільності протягом X – XI століть. Вивчалися планувальні структури населених пунктів, конструкції їх оборонних ліній. Заторкувалися проблеми міського управління та економічного розвитку. В питанні походження населених пунктів княжої

доби у першу чергу до уваги бралися потреби залюднення та обороноздатності території, проте спектр мотивацій у заснуванні нових міст є дещо ширшим.

Сакральне обґрунтування містобудівельних заходів

Як свідчать літописи, поза суто практичними мотиваціями на рішення по заснування нових населених пунктів впливали також і далеко не раціональні чинники. В заходах по розбудові мережі населених пунктів на Русі знаходить відображення і характерна для доби середньовіччя практика безпосереднього співставлення історичних реалій з сакральними взірцями, що переважно базувалася на семантичному фонді Святого Письма. Як влучно зауважив Б. Успенський, Біблія слугувала моделлю сприйняття та оцінки Світу й задавала парадигму його прочитання, а співвідношення з біблійними подіями визначало достовірність й правдивість минулих та сучасних подій [2, с. 5]. Чим виразнішим видавалося співвідношення з текстами Біблії, тим значимішими уявлялися події чи дії. Більше того – все, що не знаходило відповідності у священних текстах, сприймалося незначним та другорядним.

Приклад звіряння планів (пошуку сакральних мотивацій для обґрунтування власного рішення) із текстами Святого Письма знаходимо у Літописі Руському, який інформує про намір волинського князя Володимира Васильковича заснувати новий населений пункт. Виникнення цього задуму подається, як божественне провидіння. Намагаючись розвіяти власні сумніви, князь звертається саме до Біблії: *«І після цього вложив Бог у серце князю Володимирові добрий намір: почав він собі думати, аби де за Берестієм поставити город. І взяв він Книги пророків, і, так собі в серці мислячи, сказав: «Господи Боже! Сильний і всемогучий, що своїм словом все створюєш і лад усьому даєш! Що ти мені, Господи, возвістиш, грішному рабу своєму, то на тім я стану». І коли розігнув він книги, то випало йому пророцтво Ісайїне: «Дух Господній на мені, і задля того він помазав мене, щоби благовістити убогим; він послав мене ізцілити скрушених серцем, возвіщати полоняникам, що їх одпустять, і сліпим, що вони прозріють; призивати пору Господню сприятливу і день одплати Бога нашого; утішити всіх плачучих; дати плачучим на Сіоні вість, [що] замість попелу [буде їм] помазання і радість, а одіж слави – замість духу скорботи; і назовуть їх племенем правди, насадженням Господнім во славу [його]. І забудуть вони пустині віковічні, здавна запустілії, відновлять городи пусті, що пустували з роду [в рід]»» [3, с. 430].*

Таким чином, обґрунтування рішення по будівництву міста Володимир Василькович віднайшов у книзі пророка Ісаї. Пошук рішення в чергу звіряння з сакральними текстами привів князя до заснування міста Каменця: *«І князь Володимир із сього пророцтва збагнув милість Божу до себе, і почав він шукати місця придатного, аби де поставити город, бо ся земля опустіла була*

вісімдесят літ [тому], після Романа [Мстиславовича], а нині Бог підняв її милістю своєю. І послав Володимир мужа-умільця, на ім'я Олексу, який і за [часів Василька], отця його, багато городів поставив, – а послав його Володимир з тамтешніми жителями в човнах у верхів'я ріки Лосни, аби де знайти таке місце, [щоб там] город поставити, – і сей, знайшовши місце таке, приїхав до князя і став розповідати. Князь тоді сам поїхав із боярами і слугами, і вподобав місце те над берегом ріки Лосни, і розчистив його [од лісу]. А потім поставив він на нім город і нарик його ім'ям Каменець, тому що земля була кам'яна.» [3, с. 430]. Власне сам задум виник не з книги, а ще до того, як князь її відкрив: «вложив Бог у серце князю Володимирові добрий намір». Віднайдена в книзі цитата лише підтвердила прихильності Господа до задуму Володимира Васильковича: «І князь Володимир із сього пророцтва збагнув милість божу до себе».

Подібна практика своєрідного «гадання» відома і з «Повчання Мономаха». До священних книг зверталися для оправдання рішення, до якого внутрішньо були готові раніше [4, с. 257–259]. Все ж, не можна відкидати й думки, що інший, випадково відкритий, текст міг схилити князя до протилежної думки. І задум заснувати город міг бути відміненим чи відкладеним. У всякому разі, аналізуючи мотивації, що торкаються таких, на перший погляд раціональних, галузей людської діяльності як будівництво та архітектура, не слід забувати про природну для середньовічної людини практику звіряння вчинків з сюжетними лініями, почерпнутими із священних книг, а логіку дій історичних персонажів звіряти з культурно-моральними цінностями епохи.

Будівництво укріплень для забезпечення обороноздатності

Без сумніву, що у прийнятті рішень в архітектурній та містобудівельних сферах раціональна складова переважала. І оборона від ворога була найнагальнішою справою державної ваги. Це підтверджують і писемні пам'ятки. Розвинену практику будівництва укріплень на східнослов'янських теренах писемні джерела фіксують вже на самих початках формування руської державності. Так перський історик Гардізі у написаному між 1049–53 роками творі «Зайн ал-акбар» (Краса оповідей), в якому відтворює реалії початку X ст., повідомляє, що у слов'ян є «звичай будувати твердині. Декілька людей об'єднуються, щоби будувати твердині, так як угорці постійно на них нападають та грабують їх. Угорці приходять, а слов'яни замикаються в цих укріпленнях, які збудували. Зимою переважно вони знаходяться в замках та твердинях, а літом у лісах» [5, с. 58]. Про будівництво городів повідомляють також скандинавські джерела. За свідченням Еймундової саги князь «посилав своїх мужів у ліс рубати дерева, переносити їх в гóрод та ставити на стіні гóрода» [6, с. 95].

Про будівництво нових укріплених пунктів на Русі довідуємося також із літописів. Для прикладу, під 988 р. читаємо про заснування городів навколо Києва й заселення їх мешканцями з околиць держави: *«І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стругні. І став він нвбирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолював їх»* [3, с. 67]. Причиною згаданих будівельних починань князя Володимира літописець називає печенізьку загрозу. Проте він такж звертає увагу на те, що крім забезпечення оборонних потреб від зовнішньої військової загрози, не менш важливою метою було й залюднення руського прикордоння. І з цією метою на цій території поселялися люди з інших земель. Такого роду літописні свідчення не є поодинокими [7, с. 194–192], проте містобудівельну діяльність руських володарів спонукала не лише необхідність посилення обороноздатності держави та потреба регуляції популяції підвладного населення. Однією з потреб, що регулювалися урбанізаційними заходами була гармонізація та структурування внутрішнього державного життя через вдосконалення адміністрування.

Містобудівельна діяльність як засіб забезпечення адміністративних реформ

Літописи містять повідомлення, у яких будівництво нових населених пунктів пов'язувалося також і з адміністративно-податковими реформами. Найвідомішим, як і найсуперечливішим водночас, є літописне свідчення про реформаторську діяльність княгині Ольги.

Проблеми розширення мережі укріплених адміністративних центрів, пов'язані із намаганням вдосконалити систему управління державою, постали ще перед князем Олегом. Його починанням по заснуванню нових градів передували спроби назначити (уставити) гради, де мали сидіти княжі мужі-намісники. Повість минулих літ фіксує посадження Олегом своїх «мужів» у Смоленську та у Любечі ще на шляху до здобуття Києва: *«У рік 6390 (882). Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїнів - варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз по Дніпру і, прийшовши, узяв город Любеч і посадив мужа свого»* [3, с. 13].

Наступною урбаністичною ініціативою Олега, після його вокняжіння у Києві, стало . будівництво нових градів на підвладних територіях, ув'язане у літописі з установлення данин: *«І сів Олег, княжуючи, в Києві і мовив Олег: "Хай буде се мати містам руським". І були в нього словени, і варяги й інші, що прозвалися руссю. Сей же Олег почав міста ставити і встановив данину*

словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгороду, - триста гривен на рік заради миру, що до смерті Ярославової давали новгородці варягам» [3, с. 13].

Підтвердження масштабної діяльності князя Олега, у тому числі й урбанізаційної, до його вокняження у Києві, міститься у свідченні арабського географа ал-Масуді, який пише про сучасника київського князя Діра – ал-Олванга: *«Услід за ним (Діром), слідує цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будівлі, велике військо і значне військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами та іншими народами... Потім з цим слов'янським царем межує цар Турка» [8, с. 472].* Турками (напр. у К. Багрянородного) звичайно називають угорців, що дає підстави локалізувати царство ал-Олванга на захід чи південний-захід від Києва. Це повідомлення корелюється з наведеною вище цитатою Гардізі, який розповідав про будівництво слов'янами твердинь з метою оборони від угорців.

В Устюжському літописі (за списком Мацієвича та Архангелогородським літописцем) мова йде не лише про данину але й про встановлення оброків (чи уроків): *«В лета 6391. Иде Олг на древляны, и на северы, и на козары, и наложи на них дань по чорной кунице с человека на год, и оброки по всеи земли Рускои устави, и многи города постави» [9, с. 18–57].* Установлення оброків стосується не інституту данництва, а спроби нормування (розміру) полюддя, незалежно, вдалою чи ні, реалізованою чи нереалізованою була ця спроба. Таким чином у літописах *«фіксуються цілеспрямовані спроби системно-структурно-функціональних змін системи полюддя ще до періоду князювання Ольги, розпочаті князем Олегом» [10, с. 53–60].*

Розпочаті Олегом реформи знайшли продовження у низці державницьких урбаністично-адміністративних заходів, здійснюваних княгинею Ольгою. Реформаторську діяльність княгиня Ольга розпочинає відразу після загибелі князя Ігора в Древланській землі. Цій діяльності передують чотирикратна помста древланам. Спершу з наказу Ольги засипають землею живцем перше древланське посольство й спалюють у лазні друге. Далі Ольга розправляє з древланами під час тризни по Ігорю. І врешті, четвертою помстою є спалення древланського Іскоростеня й карі його мешканцям: *«І побігли люди з міста, і повеліла Ольга воям своїм ловити їх. А як узяла вона місто, то спалила його. І старійшин же міста спалила, а інших людей - тих побила, а других віддала в рабство мужам своїм, а решту їх зоставила платити данину. І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини її ішли Києву, а третя - Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним містом. І пішла Ольга по Древланській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави та уроки. І*

донині є становища її і ловища її. І прийшла вона в місто своє Київ із сином своїм Святославом.» [3, с. 35].

Повернувшись із древлянської війни із сином до Києва, через рік Ольга поширила свою діяльність поза межі древлянщини, на ширші терени (по всій землі): «у рік 6455 (947), пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по ріці Мсті погости й данину, і по ріці Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки її, і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру є перевісища її, і по Десні, і є село її Ольжичі й до сьогодні. Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала тут із ним у любові» [3, с. 35]. Буквальне прочитання цитованого уривку підказує, що обраний Ольгою маршрут пролягав насамперед на північ, у Псковську та Новгородську землю. А для управління й збирання данини з підвладних територій, як один з елементів урбанізації окраїн Київської держави, засновувалися погости по річках Мсті й Лузі. Мста витікає з озера Мстино, впадає в озеро Ільмень від сходу, а західна Луга впадає в Лужську губу Фінської затоки.

В сучасних російських істориків немає жодних сумнівів, що землі по Мсті та Лузі на той час не підпорядковувалися Новгороду, але зважаючи на економічний та людський потенціал цих територій, їх необхідно було включати до складу Руської держави та поширити на них данини й оброки. На археологічній карті Новгородщини з походом княгині Ольги пов'язують історію кількох населених пунктів, що знаходяться на Мсті та Лузі. На середній течії Мсти розташовується так званий Бельській археологічний комплекс, сформований з кількох поселень, двох укріплених городищ та курганних могильників. З діяльністю Ольги на Лузі пов'язують зокрема Передельській погост (Городок на Лузі), поруч з яким розташовується «Шум-гора» чи «Велика сопка» – один з найбільших курганів Східної Європи [11, с. 113–139, 302–306].

Пізніше, поширене переважно на російській території, трактування погосту як церковної громади, приходу, церкви з житловими будинками» чи вужче – цвинтаря, прицерковного кладовища, до досліджуваної теми має опосередковане відношення. А значення й етимологія цього давньоруського терміну є далеко не однозначними. За Максом Фасмером погост – «*жилое подворье князя и его свиты при налогообложении*». Первісно погост міг використовуватися як «*постоялый двор, на котором временно останавливались князь и духовне лица*». Термін міг виникнути від «*гость, погостить*» чи у зв'язку з півн.-нім. звичаєм гощення, яким користувалися також скандинавські єпископи [12, с. 295]. Автори «Етимологічного словника української мови», спираючись на значення «*гость*» як «*гість, іноземець*» допускають використання погосту в якості місця торгу, одночасно трактуючи його

адміністративно-територіальною одиницю [13, с. 517]. Таким чином погости могли використовуватися в якості своєрідних митних постів, на яких спинялися іноземні купці і могла вестися торгівля за наперед заданими умовами, чи опорний пункт князівської адміністрації, призначений для збору податків з підвладної території. Не виключено, що адміністрація такого осередку могла поєднувати повноваження як зі збору податей, який так і з митного контролю.

Вважається, що результатом реформ княгині Ольги стала заміна системи збору державної данини на чітко регламентований податок. Замість «полюддя», з об'їздом підвладних територій дружиною, яку треба було утримувати, «кормити», збір податків покладався на спеціальних чиновників. Для забезпечення реалізації реформ Ольга вимушена була модернізувати й територіально-адміністративну систему держави, запроваджуючи мережу нових фіскально-адміністративних пунктів – погостів. Як і скандинавські хусабу руські погости засновувалися вздовж шляхів сполучення, закріплюючи зв'язки Києва з підвладними територіями [14, с. 21].

Висновки. Наведені вище приклади демонструють, що перелік мотивацій, котрими керувалися засновники нових населених пунктів на Русі, виходить за межі звичної уяви, що єдиною метою була потреба збезпечення оборони держави. До уваги також бралися вимоги залюднення підвладних територій та проблеми гармонізації методів державного адміністрування. Відтак питання відлагодження внутрішнього державного життя необхідно стикалися з потребою вдосконалення існуючої мережі населених пунктів як з метою забезпечення фіскальних зборів, так і заради покращення внутрішніх та зовнішніх торгових зв'язків. Окремо відзначено й ірраціональні обгрунтування урбанізаційних заходів, на котрі звертали мало уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город [Текст] / П.П. Толочко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 256 с.
2. Успенский Б.А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси [Текст] / Б.А. Успенский. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – 128 с.
3. Літопис Руський / Пер. З давньорус. Л.Є. Махновця. – Київ: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
4. Толочко П.П. Гадание по псалтыри [Текст] / П.П. Толочко // Rutenica. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 5. – С. 257–259.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – 251 с.
6. Ридзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX – XIV вв. (Материалы и исследования) [Текст] / Е.А. Ридзевская. – Москва: Наука, 1978. – 240 с.
7. Диба Ю. Творці монументальної архітектури Русі [Текст] / Ю.Р. Диба // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2007. – С. 160–192.

8. Новосельцев А.М. Образование древнерусского государства и первый его правитель [Текст] / А.М. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – Москва: Восточная литература, 2000. – С. 454–477.
9. Полное собрание русских летописей.- Ленинград: Наука, 1982. – Т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI-XVIII вв. – 228 с.
10. Зубашевський Н. Інститут полюддя у владній системі Київської держави X-XII ст. [Текст] / Н. Зубашевський // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал.- Тернопіль, 2010. – № 3. – С. 53–60.
11. Карпов А. Княгиня Ольга [Текст] / А. Карпов. – Москва: Молодая гвардия, 2009. – 377 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева. – Москва: Прогресс, 1971 – Т. III (Муза-Сят). – 827 с.
13. Етимологічний словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1982. – Т. 1 (А-Г). – 632 с.
14. Зубашевський Н. Становлення системи скандинавських хусабю та руських погостів: пошук історичних паралелей [Текст] / Н. Зубашевський // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 р. – Львів-Броди, 2011. – С. 19–22.

Аннотация

В статье проанализированы летописные свидетельства об основании новых населенных пунктов на Руси, освещены причины, побуждавшие власти к расходным и трудоемким градостроительным начинаниям. Продемонстрированы проблемы использования и интерпретации свидетельств документальных источников, которые фиксируют упоминания об урбанистических инициативах в княжескую эпоху.

Ключевые слова: древняя Русь, урбанистика, архитектура, город, погост

Annotation

In article analyzed the chronicles testimony establishing about new settlements in the Rus. Study highlights the reasons that prompted developments founding of the city. Demonstrated problems in the use and interpretation of documentary sources that contain information about of the establishment of new settlements.

Keywords: ancient Rus', urbanism, architecture, city, pohost